

INGLIZ TILSHUNOSLIGIDA POLISEMANTIK IBORALARNING O'RGANILISH BOSQICHLARI

Alimjanova Shohsanam Azamat qizi

*O'zbekiston Milliy Universiteti Xorijiy Filologiya fakulteti Amaliy ingliz tili va
adabiyotshunoslik kafedrası 1-bosqich tayanch doktoranti*

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8220101>

Annotation-in this article, scientific, factual ideas about the polysemantic properties of phrases in English are put forward. Examples are presented through a study of two languages being compared to each other.

Keywords-meaning, phraseologism, text, lexicon, line, context, phrase, section, sentence, syntax, polysemy, monosemia, synonymy, homonymy, paronymy, antonymy, singular, polysemantic series, polysemantic structure, language.

Аннотация-В этой статье выдвигаются научные, фактические соображения о многозначных свойствах английских выражений. Примеры приводятся в исследовании перекрестного сравнения двух языков друг с другом.

Ключевые слова – значение, фразеология, текст, лексика, уровень, текст, фраза, раздел, предложение, синтаксис, многозначность, моносемия, синонимия, омонимия, паронимия, антонимия, единство, многозначный ряд, многозначная структура, язык.

Annotatsiya – Ushbu maqolada ingliz tilidagi iboralarning polisemantik xususiyatlari haqida ilmiy, faktiy fikrlar ilgari surilgan. Misollar ikki tilni bir-biriga o'zaro solishtirish tadqiqi orqali keltirilgan.

Kalit so'zlar – Ma'no, frazeologizm, matn, leksika, sath, tekst, ibora, bo'lim, gap, sintaktika, polisemiya, monosemiya, sinonimiya, omonimiya, paronimiya, antonimiya, birlik, polisemantik qator, polisemantik sturktura, til.

Ikki va undan ortiq so'zdan tarkib topgan, yaxlit bir ko'chma ma'no ifodalaydigan, ta'sirchanlikka ega bo'lgan va ma'nosi bir so'zga teng ma'nodagi so'zlar yig'indisi yoki gaplar yig'indisi ibora deyiladi. Iboralar tilshunoslikning frazeologiya bo'limida o'rganiladi, shuning uchun ham iboralarni frazeologizmlar deb ham ataymiz. Bundan tashqari tilshunoslikning frazeologiya bo'limi shu sohaning taraqqiyoti, frazeologiya sohasiga muhim hissa qo'shgan tilshunos olimlar, frazeologik ma'no, frazeologik polisemiya, qarama qarshi ma'noli iboralar, iboralar sinonimiyasi, frazeologik paronimiya va paraforma, iboralar omonimiyasi, iboralar variatsiyasi, frazeologizmlarning o'ziga xos grammatik xususiyatlari va boshqalar o'rganiladi.

Ma'lumki, tilshunoslikda frazeologiya uzoq yillar davomida leksikologiya tarkibida o'rganib kelingan. Chunki frazeologik birliklar tildagi so'zlarning ekvivalentlari hisoblanib, leksikologiya esa tilning lug'at sostavini tashkil qiluvchi so'zlar va ularning ekvivalentlarini o'rganuvchi disiplina deb ataladi. Keyingi yillarda frazeologiya tilning alohida disiplineasi yoki mustaqil til bosqichi bo'lganligi bois, frazeologiya - tilshunoslikning mustaqil sohasi sifatida, leksikologiya bag'ridan XX-asrning 50-yillridan boshlab mustaqil bo'lim, yangi soha sifatida ajralib chiqdi. Frazeologiyaning alohida lingvistik yo'nalish bo'lib shakllanishida, jumladan o'zbek frazeologiyasining dunyoga kelishida V.V.Vinogradovning muhim xizmatlari bor. Chunki sobiq sho'rolar davrida mustamlaka xalqlari tillari frazeologiyasi shu olim ta'limoti asosida paydo bo'ldi. Chet el

tilshunosligida ba'zan frazeologiya leksika yoki stilistika tarkibiga kiritiladi. Ko'pincha esa frazeologiyaning mustaqil til disipline ekanligi G'arbiy Yevropa va Amerika tilshunoslari tomonidan tan olinmaydi. Shunga qaramay ingliz frazeologiya maktabi ko'pgina olimlar tomonidan katta qiziqishlar bilan o'rganildi. Jumladan, bu sohaning rivojiga akademik A.Shaxmatov, A.Yefimov, N.Shanskiy, A.Kunin, N.Amosova, V.Jukov kabi olimlar ayniqsa ingliz frazeologiya maktabi rivoji va taraqqiyotiga o'z hissalarini qo'shganlar.

Frazeologik birlik til hodisasi sifatida lison va nutqqa daxldor birlikdir. Birdan ortiq mustaqil leksema ko'rinishining birikuvidan tashkil topib, obrazli ma'noviy tabaitga ega bo'lgan lisoniy birlik frazeologik birlik deyiladi: tepa sochi tikka bo'ldi, sirkasi suv ko'tarmaydi; to show the white feather, to play the first fiddle. Frazeologik birlik ibora, frazeologizm, turg'un birikma, barqaror birikma, frazeologik birikma atamallari bilan ham yuritiladi.

Frazeologik birliklarning eng asosiy belgilari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1. Frazeologik birlikning tarkibida ikki yoki undan ortiq leksema qatnashgan bo'ladi.
2. Frazeologik birlik yaxlit bir lug'aviy ma'no ifodalaydi.
3. Frazeologik birlikning tarkibidagi so'zlar o'z leksik ma'nolarini yo'qotgan bo'ladi.
4. Frazeologik birlik turg'un birikma sifatida erkin birikma bilan faqat omonimik holatda bo'ladi.
5. Frazeologik birlikni faqat yaxlitligicha almashtirish mumkin
6. Frazeologik birlik gapning tarkibida yaxlitligicha bir sintaktik vazifada keladi.
7. Frazeologik birlikni boshqa tilga so'zma – so'z tarjima qilib bo'lmaydi, yaxlitligicha tarjima qilinadi.

Frazeologik birlik tashkil etuvchisiga ko'ra qo'shma leksema, so'z birikmasi va gapga o'xshaydi. Biroq ular ko'proq qo'shma leksema kabi til jamiyati ongida tayyor va barqaror holda yashaydi. Boshqacha aytganda, frazeologik birlik lisonda barcha lisoniy birliklarga xos bo'lgan umumiylik tabiatiga ega va nutqda xususiylik sifatida namoyon bo'ladi. Demak frazeologik birikma nutq hodisasi emas, balki til hodisasi. Shuningdek, frazeologik birlik nominativ ma'no anglatadi, shunga ko'ra leksema bilan bir qatorga qo'yiladi, leksemadan yirik nominativ birlik deb yuritiladi.

Tilning frazeologik sostavi juda keng ma'noga va stilistik bo'yoqlarga ega. Frazeologik birliklar bilan so'zlarni butunlay ekvivalent sifatida qarash yaramaydi. Chunki, frazeologik birliklar doim ham so'zlarning o'rnini bosa olmaydi. Frazeologik birliklar hamda so'zlarning strukturasi va ma'nolarida juda ko'p farqlanish alomatlar mavjud bo'lib, ularning morfologik va sintaktik funksiyalari ham turlichadir. Tarkibiga ko'ra so'zlar yaxlit holda, frazeologik birliklar esa alohida holda gap va so'z birikmalari kabi hosil bo'ladi. Bu xususiyatlar ularning talaffuzi va yozilishida o'z aksini topgan. Frazeologik birlik lug'aviy birlik bo'lganligidan u nutq jarayonida gap tarkibida bir mustaqil so'z kabi harakat qiladi- bir gap bo'lagi yoki kengaytiruvchi sifatida keladi: 1. Madamin bo'yniga qo'yilgan aybnomadan tamom hovuridan tushdi. 2. Stol yoniga kelguncha uning boshi aylanib ketdi; Several candidates are already jockeying for position. 3. Qosh qo'yaman deb ko'z chiqaradigan bunday hodisalar hali ham onda sonda ro'y berib turibdi; Talks between staff and management will resume after a two week cooling off period. 4. Kovushini to'g'rilab qo'yish kerak; The sky is the limit. 1- va 2- gaplarda frazeologik birliklar gap markazi- kesim mavqeida, 3-gapda so'z kengaytiruvchisi – aniqlovchi va 4- gapda butun bir egasiz gap vazifasida kelgan. Frazeologik birlik tashqi ko'rinishi jihatidan so'z birikmasi yoki gap ko'rinishida bo'ladi. So'z birikmasi

ko'inishidagi frazeologik birlik: ko'ngli bo'sh, jig'iga tegmoq; heavy father, to take care va hokazo. Gap tipidagi frazeologik birlik "gap kengaytiruvchisi+ kesim" qolip mahsuli: istarasi issiq, kapalagi uchib ketdi; to let the cat out of the bag; Ayrim leksik birliklar frazeologik birlikning tadrijiy taraqqiyoti mahsulidir: dardisar, toshbag'ir.

Demak, leksema hosil bo'lish manbalaridan biri – frazeologik birlikdir. Ma'no turlari jihatidan iboralar asosan 2 turga bo'linadi: 1. Nomlovchi iboralar. Bular ko'pchilikni tashkil qiladi. Masalan quyidagi gaplarda ishlatilgan iboralar 1- ibora narsaga xos belgining nomi (do'ppining tagidakkina- nisbatan juda kichik; dull as lead;), 2- ibora –harakat holatning nomi (og'iz ko'pirtirmoq- ko'p maqtanib gapirmoq; loose as a goose;), 3- ibora harakatga xos belgining nomini (eshikdan kelmay teshikdan – shu zahotiyog; like a dog with two tails;) 2. Ifodalovchi iboralar. Bular juda oz. Masalan quyidagi gapda ishlatilgan ibora voqelikni ifodalamaydi, balki munosabat ifodalaydi: Buni eshitib, azbaroyi xudo, tutaqib, isitmam chiqib ketdi. Your dad'll be all jacked up by now. Frazeologik birliklar asosan belgi va harakat ifodalaydi. Demak, ular grammatik jihatdan belgi yoki harakat bildiruvchi so'z turkumiga mansub. Fe'l turkumiga mansub frazeologik birliklar: me'dasiga tegmoq, holdan toymoq, og'ziga talqon solmoq; to be on the beam, to nose out; Sifat turkumiga mansub frazeologik birliklar: ko'ngli bo'sh, dili siyoh; loose as a goose, dull as lead; Ravish turkumiga mansub frazeologik birliklar: ipidan – ignasigacha, ikki dunyoda ham; in the soup, like a dog with two tails; Shuningdek, ingliz tilida predlogli frazeologik birliklar ham mavjud: in the course of, on the stroke of. Bundan tashqari undov so'zli va gapli frazeologik birliklar ham uchraydi: " Catch me!", " Well I never!" So'z gaplarga mansub frazeologik birlik: turgan gap, shunga qaramay; the sky is the limit, I'm easy; Frazeologik birliklar tilshunosligimizda muayyan so'z turkumi bo'yicha tasnif qilinmagan va grammatik xususiyati yetarli darajada o'rganilmagan.

Frazeologik birlik leksik birlik kabi qo'llanish darajasi nuqtaqi nazaridan ham tasnif qilinadi. Bunga ko'ra umumiste'mol frazeologik birliklari (holdan toymoq, ro'yobga chiqmoq; to kick the bucket, to agree like cats and dogs) va qo'llanilishi chegaralangan frazeologik birliklar farqlanadi. Qo'llanilishi chegaralangan frazeologik birlik qo'llanish davri (eskirgan va zamondosh) va doirasi (dialektal, ilmiy, badiiy so'zlashuv) bilan ham ma'lum tafovutlarga ega [30, 156]. – eskirgan frazeologik birliklar : alifni kaltak demoq, kallasini xam qilib; be born with a caul, moisten one's clay; – dialektal frazeologik birliklar: alag'da bo'lmoq, halak bo'lmoq; to play the advantages over somebody, mend like sour ale in summer; – ilmiy frazeologik birliklar: imkoniyatlar doirasi, chambarchas bog'lamoq; civil list, general ticket; – badiiy frazeologik birliklar: boshida yong'oq chaqmoq, qildan qiyiq axtarmoq; the afternoon of life, strike while the iron is hot; – so'zlashuv nutqi frazeologik birlikari: arpasini xom o'rmoq, boshi ochiq; make a long arm, to be on somebody's back; Frazeologik birliklarning aksariyati badiiy va so'zlashuv nutqiga xos. Frazeologik birlik ikki yoqlama lisoniy birlik, shakl va mazmunning dialetik birligidan iborat. Frazeologik birlikning shakliy tomonini so'z (leksema emas) tashkil qiladi. Ularning mazmuniy tomoni frazeologik ma'nodir.

Frazeologik ma'no o'ta murakkab tabiatli, leksemada bo'lgani kabi ayrimi denotativ tabiatli bo'lsa, boshqalari grammatik ma'noga ega xolos. Masalan, mustaqil so'z turkumiga kiruvchi frazeologik birlik: burgaga achchiq qilib, ko'rpaga o't qo'ymoq, tarvuzi qo'ltig'idan tushmoq; every cloud has a silver lining; denotativ ma'noga ega bo'lsa, turgan gap, shunga qaramay; as a matter of fact; kabi nomustaqil frazeologik birliklar faqat grammatik vazifa bajaradi. Odatda, frazeologik birlikning ma'nosi bir leksema ma'nosiga teng bo'ladi. Biroq, hech qachon ular teng emas. Chunki, frazeologik birlik va leksema ma'nosi teng bo'lsa edi, unda frazeologik birlik ortiqcha bo'lib qolar edi.

Misol sifatida yoqasini ushlamoq frazeologik birligi bilan hayron bo'lmoq, yoki ingliz tilidagi to be in the dumps frazeologik birligi bilan to feel depressed leksemasining ma'nolarini qiyoslasak. Mazkur o'zbek tilidagi frazeologik birlik "kutilmagan, tushunib bo'lmaydigan narsa yoki hodisadan o'ta darajada ta'sirlanib, taajublanmoq" bo'lsa, hayron bo'lmoq leksemasi "kutilmagan yoki tushunib bo'lmaydigan narsa yoki hodisadan ta'sirlanmoq" ma'nosiga ega. Shuningdek, ingliz tilidagi frazeologik birlik "kutilmagan voqeadan o'ta darajada tushkunlikka tushmoq" ma'nosiga ega bo'lsa, to feel depressed leksemasi esa "shunchaki oddiy hodisadan ham o'zini tushkun holda his qilmoq" ma'nosiga ega. Har ikkala ma'noda ham kishi ichki ruhiy holati aks etgan. Biroq frazeologik birlik ma'nosida "o'ta darajada" va "so'zlashuv uslubiga xos, bo'yoqdor" ma'nolariga egaligi bilan "hayron bo'lmoq" leksemasidan farqlanadi.

Demak, frazeologik birlikning ko'pincha ifoda semalarida obrazlilik, bo'yoqdorlik bo'rtib turadi. Ko'rinadiki, frazeologik birlik va leksema bir narsa yoki hodisani atasada, ifoda bo'yoqlari bilan keskin farqlanib turadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Buranov D. A practical course in English lexicology. – T., 1990.
2. Abduazizov A., Sodiqov A., Bashakov N. Umumiy tilshunoslik T., 1979.
3. Авашани Ю.Ю. Вопросы фразеологии. С., 1977.
4. Авашани Ю.Ю, Эмирова А.М. К семантический структуре фразеологических единиц. С., 1971.
5. Алехина А.И. Семантические группы во фразеологии современного английского языка. М., 1977.
6. Алехина А.И. Фразеологическая единица и слово. М., 1979.
7. Алехина А.И. Идиоматика современного английского языка. М., 1982.
8. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л., 1963.
9. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. - М., 1969.
10. Buranov D. A practical course in English lexicology. – T., 1990.
11. Вакуров В.Н. Основы стилистики фразеологических единиц. М., 1983.
12. Виноградов В.В. Лексикологии и лексикография. М., 1977.
13. Гаврин С. Г. Вопросы лексики, фразеологии и синтаксиса. Перль, 1974.
14. Ginzburg R.S. A course in modern English lexicology. – М., 1979.